

»Bili smo brez orožja, le lopato in kramp«: posebni bataljoni na Sardiniji do kapitulacije Italije

Petra Kavrečič

UP FHŠ, Oddelek za zgodovino in Inštitut za medkulturne študije
petra.kavrecic@fhs.upr.si

Uvod

Besedna zveza *posebni bataljoni* že sama po sebi jasno opredeljuje svoj pomen. V prvi vrsti so to vojaške enote – bataljoni, njihovo specifično funkcijo pa označuje pridevnik »posebni«. Pripadniki posebnih bataljonov so bili vojak, ki niso nosili orožja in so bili pod stalnim nadzorom oboroženega spremstva italijanskih oficirjev in vojakov (Vilhar in Klun 1973a, 25). Pripadnikom posebnih bataljonov se torej ni zaupalo. Sam namen ustanovitve je bila odstranitev nezaupljivih »tujerodcev« (*allogeni*), ki so na služenje vojaškega roka prihajali iz Julijske krajine. Vojake s tega območja so iz italijanske vojske premestili zaradi težnje po večjem nadzoru (Vilhar in Klun 1973a, 98; Perini 2003, 1–3). Ta vojaška formacija je dejansko predstavljala obliko internacije. Pogosto se je zanje uporabljalo tudi dodatno pojasnilo – »delavski« (*lavoratori*). Ustanavljanje posebnih bataljonov je bil torej eden izmed raznarodovalnih ukrepov fašistične oblasti. Prebivalstvo območja, ki ga je ta ukrep prizadel, ga je doživljalo kot zlo in krivico. Prebivalci s Primorske in iz Istre, ki sta po koncu prve svetovne vojne pripadli Italiji (Rapalska pogodba 1920) oziroma provinci Julijska krajina, so bili kot italijanski državljani vpoklicani na služenje vojaškega roka. Slednje je trajalo 18 mesecev (izjemoma tudi manj). Do leta 1931 so bili slovenski in hrvaški moški iz te province v večini vključeni v redno vojsko. Po tem obdobju je nastopila faza oziroma tri faze vpoklicev: 1940–1941, 1942 in 1943 (Kosmač 2013, 58; Perini 2003). Vsaka faza je bila povezana s političnimi in z vojaškimi procesi, ki so se tedaj odvijali. V prispevku

se bom osredotočila na pripadnike posebnih bataljonov, ki so bili nastanjeni na Sardiniji – t. i. »Sardince«.

Obravnavano bo obdobje do kapitulacije Italije. Poudarek bo na metodi ustnozgodovinskega intervjuja (zbiranje pričevanj) in analizi t. i. ego-dokumentov (spomini, zasebni dnevniki, pisma), ki so bili napisani po vojni in se hranijo v Pokrajinskem arhivu Koper.¹ Pri tem me najbolj zanimajo izkušnje nekdanjih pripadnikov bataljonov, sam način vpoklica, težave, s katerimi so se soočali na Sardiniji (lakota, slabe higienske razmere, bolezni, kazni), ter stiki z domačini in domačimi. Prispevek ustne zgodovine pri samem razvoju zgodovinopisja je namreč v tem, da »ponuja prenos pogledov, izkušenj in perspektiv skupin ljudi, ki so bili v zgodovini označeni kot 'spregledani', opredeljeni kot 'mali človek', 'navadni ljudje'« (Širok 2010, 13). Ta pristop bo zato tudi primarna raziskovalna metoda. Tako je tu spomin, kljub njegovi »nestanovitnosti, selektivnosti in podvrženosti pozabi« (Rožac Darovec 2006, 449), v jedru mojega zanimanja. Kako so se nekdanji »Sardinci« po več kot šestdesetih letih spominjali svoje izkušnje, kako so jo ob pogovoru podoživljali, je raziskovalna tema prispevka. Nekateri so po vojni svoje spomine tudi zabeležili v obliki poročila ali pisma, ki sta prav tako predmet obravnave. Poleg omenjenih virov bo uporabljena relevantna znanstvena in strokovna literatura. Analizi medvojnega političnega dogajanja in povojne glorifikacije odporniškega gibanja, čeprav je v virih, ki so bili objavljeni prva desetletja po vojni, močno prisotna, se v članku ne bom posvečala.

1. Ustanovitev posebnih vojaških enot in obdobja mobilizacije

Pod vplivom političnih in vojaških razmer v Italiji, zlasti v tako imenovani »Julijski krajini« so se lokavi fašisti odločili za ustanavljanje zloglasnih »bataljonov speciali«, ker je to izgledalo bolj nedolžno kakor odkrita internacija ali zapor. Na ta način so črpali ceneno delovno silo za nezdrava in malarična področja. Njihov namen je izviral v glavnem iz tega, da ne bi pokazali širši italijanski in mednarodni javnosti, da so prebivalci te pokrajine, ki so jo proglašali za »italianissimo« po 25 letih okupacije vedno bolj nasprotujejo fašizmu in italijanskim oblastem na sploh (Stegu 1965, 1).

1 SI PAK, 349, Zbirka dokumentov prekomorskih brigad, 40/2. Pogovori z nekdanjimi pripadniki posebnih bataljonov oziroma njihovimi sorodniki so v veliki večini potekali leta 2004. Citat v naslovu je iz Smrekar, 1965.

Spomine je nekdanji pripadnik posebnih bataljonov na Sardiniji, Alojz Stegu, napisal leta 1965. V besedilu je posebne bataljone opisal predvsem kot ukrep italijanske fašistične oblasti, ki je bil izveden zaradi neuspešne realizacije načrta poitaljančevanja oziroma asimilacije neitalijanskega prebivalstva Julijske krajine.

16. avgusta 1940 je podtajnik ministrstva za notranje zadeve Buffarini izdal poseben odlok, s katerim je ukazal, da »je treba oddaljiti od meje vse vojake slovanskega pokolenja« (Perini 2003, 5). Da bi bila meja bolj varna, so zgradili nove modernejšie utrdbe in odstranili vse sumljive in nevarne osebe« (Perini 2003). Posebne bataljone so sestavljali politično nezanesljivi vojaki, mladi obvezniki in politični pregnanci, ki so bili premeščeni iz zaporov (Perini 2004). Okrožnica vrhovnega poveljstva italijanske kraljeve vojske, ki je bila izdana 6. julija 1942, je določala, »da se morajo iz vojakov slovanskega porekla oblikovati posebni bataljoni, ki jih bodo zaposlili kot delavce ali kot nekvalificirano delovno silo in bodo brez osebnega orožja in brez oborožitve vojaškega oddelka«. V tistem obdobju se je posledično povečalo število pripadnikov teh enot (Troha 2006, 353–54).

Ustanovitev se je pričela leta 1940 z italijansko vojno napovedjo Franciji, ko so vojaške obveznike iz tega območja razorožili in jih v glavnem poslali v južne dele države. Z letom 1941 oziroma tik pred napadom na Jugoslavijo je potekala t. i. druga faza oblikovanja posebnih bataljonov, v izogib pridruževanju prebivalstva odporniškemu, antifašističnemu gibanju. Zadnje obdobje vpoklica je potekalo proti koncu leta 1942 in na začetku 1943., ko so vpoklicali predvsem mlajše generacije z namenom ohromitve partizanskega gibanja. Oblikovale so se t. i. posebne delovne čete »Compagnia Speciale Lavoratori«, kjer so nabornike v resnici internirali v taborišča zaprtega ali odprtega tipa. Posebni bataljoni so kot vojaške enote brez orožja opravljali nevojaške službe, težka fizična dela (vojaške ali civilne narave) na nezdravih in malaričnih območjih južne Italije in Sardinije.

Prva faza vpoklica oziroma prekomande se je torej začela po vstopu Italije v vojno. Slovence in Hrvate, ki so služili v redni vojski, so pričeli premeščati v posebne bataljone. V glavnem so bili označeni kot politično nezanesljivi, poleg orožja so jim bile odvzete tudi vojaške oznake. Te vojaške so v glavnem preselili na Sicilijo in Sardinijo. Po končanih operacijah v Franciji so bili bataljoni razpuščeni ter ponovno obnovljeni pred napadom na Jugoslavijo leta 1941. Februarja so preventivno premestili vse živčice v tej pokrajini z vzhodne fronte na druge fronte ali v posebne bataljone, aprila pa mobilizirali še 5.000 oseb in jih poslali neposredno v posebne ba-

taljone (Perini 2004, 11–12). Tedaj so odstranili tujerodne vojake na vzhodni meji in jih ponovno premestili na Sicilijo in Sardinijo (Troha 2006, 353). Tik pred napadom na kraljevino so več mobiliziranih letnikov, ki so jih sestavljali Primorci in Istrani, enostavno vključili v posebne bataljone. Poleg tega so prve dni aprila leta 1941 po Primorski in Istri mobilizirali vse letnike od 1896 do 1914. Mobilizirane so zbrali na sedežih vojaških okrajev (Videm, Gorica, Trst, Pulj, Reka, Zadar) in jim na rokave prilepili trak z oznako SP (*sospetto politico*), tj. »politično sumljiv«. Nekaj mesecev po končanih operacijah na Balkanu so za krajši čas (do začetka leta 1942) bataljone ponovno razpustili. Že konec leta 1941 pa je bil določen vpoklic tudi tistih vojakov, ki so že opravili vojaško obveznost (od letnika 1910 dalje; Perini 2003, 1–3).

Naslednja intenzivnejša faza vpoklicev je nastopila leta 1942. Osrednji namen je bila zaježitev odporniškega gibanja. Polnili so se italijanski zapori ter članstvo v posebnih bataljonih. Mobilizirali so letnike med 1901 in 1926. Pogosto so bili kazensko internirani tudi sorodniki upornikov. Zaplenjeni sta bili njihova imovina in živina (Perini 2003, 7). V času služenja vojaškega roka so pripadniki posebnih bataljonov v določenih primerih (smrt v družini, huda bolezen) imeli pravico do dopusta. Z namenom preprečitve morebitnega dezerterstva, odhoda v partizane ali širitve propagande osvobodilne fronte jim je bila od leta 1942 ta pravica odvzeta.

Zadnji večji val mobilizacij je potekal leta 1943. Decembra 1942 so odredili prisilno mobilizacijo po domovih vseh mož slovanskega rodu letnikov 1907, 1908 in 1909. V zimi leta 1942/43 so v slovenskem Primorju in v nekaterih krajih Istre pobrali letnike 1923, 1924, 1925, 1926 in moške starejših letnikov, ki so že opravili služenje vojaškega roka. Najhujše obdobje racij po celi Primorski je potekalo februarja leta 1943, ko so policijske in vojaške enote obkoljevale vasi in hiše ter pobirale mladeniče do vključno letnika 1926 in starejše moške do 45. leta starosti. Pri tem je bila praksa vpoklica veliko agresivnejša, saj so moške po vaseh pobirali z racijami. Bili so odpeljani pod oboroženim spremstvom. Tisti, ki niso bili poslani v posebne bataljone, so odšli v taborišča. Mobilizacija se je v Julijski krajini izvajala vse do avgusta 1943, ko so, poleg mladih, vpoklicali tudi za vojsko nesposobne moške od 42. do 55. leta starosti. Pobirali so jih sredi noči na domovih ali celo s ceste ali iz gostilne (Kosmač 2013, 59; Kavrečič 2004). Zadnjo četo posebnih delavskih bataljonov so ustanovili 20. avgusta 1943.

Po kapitulaciji Italije leta 1943 so se pripadniki posebnih bataljonov poskušali priključiti Narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije (NOVJ). Pri tem je šlo za oblikovanje vojaških enot izven jugoslovanskega ozemlja.

Oblikovanih je bilo skupaj pet enot, večina z območja Italije (deloma tudi Afrike in z območja nemške okupacije). Urjenje je potekalo na območjih južne Italije (središče v bližini Barija), kjer so se nekdanji interniranci iz posebnih bataljonov pripravljali na vstop v boj. Prvotno so jih urili pripadniki zavezniških čet, nato častniki kraljeve vojske Jugoslavije v tujini, šele nato so bili pripadniki prekomorskih brigad v celoti podrejeni NOVJ.

V prekomorske brigade so se tako vključili pripadniki nekdanji posebnih bataljonov, interniranci in drugi mobiliziranci iz drugih dežel Jugoslavije, kar kaže na transnacionalni značaj samega pojava. Prekomorske brigade so nastopale kot nekakšna zbirna točka antifašizma, saj so se vanje vključili tako Slovenci kot Srbi, Črnogorci in drugi. V samih pripravah na boj so se urili tako pod zavezniki kot pod častniki jugoslovanske kraljeve vojske, kar pomeni, da različna nacionalna in ideološka provenienca (pripadnost različnim političnim strujam – katoliški, liberalni, komunistični) kot taki nista predstavljali ovire za sodelovanje in povezovanje v smeri sorodne ideje oziroma cilja.

Po podpisu kapitulacije se je mobilizacija v Julijski krajini sicer končala, vendar posebni bataljoni niso bili takoj razpuščeni, kajti »šele okrožnica z dne 22. maja 1944 priča o njihovem prehodu k zaveznikom« (Perini 2004, 224). Specifika posebnih bataljonov, ki so bili nastanjeni na Sardiniji, je bila v tem, da so zavezniki veliko večino premestili na Korziko (14. februarja 1944), kjer so bili vključeni v 7. ameriško armado, *Northern Base Section* (NORBS) – severno sekcijo zaledne baze. Tam so bili zadolženi za gradnjo in upravljanje letališč, pristanišč, cest, kasarn, skladišč ter za telekomunikacije in prevoze.² »Sardincem« je bil odhod v baze Narodnoosvobodilne vojske (NOVJ) in vključitev v prekomorske brigade precej otežkočen. Po izkrcanju zaveznikov v južni Franciji so tja premestili tudi »slovanske čete«. Zadnje čete so v okolico Marseilla prišle v začetku maja 1945 (Kralj n. d., 8–9). Pripadniki »slovanskih čet« so se 24. oktobra 1945 z vlakom odpeljali iz Miramasa. 26. oktobra so potovali skozi Švico in Italijo in naslednji dan prispele v Videm. Šele na tistem mestu so bile čete razpuščene.

2. Posebni bataljoni na Sardiniji

Zaradi nezaupanja, ki so ga italijanske oblasti gojile do prebivalcev Julijske krajine, njihovega odporiškega gibanja, predvsem pa zaradi tega, da bi jih odgnali čim dlje od meje s tedanjo Kraljevino Jugoslavijo (možnost pobe-

2 Sprva so bili vključeni v »2615th Technical Supervisor Regiment« – tehničnonadzorstveni polk, kasneje pa v »2698th Technical Supervisor Regiment«.

ga), so Slovence in Hrvate na služenje vojaškega roka pošiljali na jug države ter na otoka Sicilijo in Sardinijo (štiri posebne bataljone pa so poslali celo v Grčijo). Prvi slovenski naborniki so zaradi upiranja oblasti na Sardinijo prišli že leta 1933 (Perini 2004, 72), internacija na otoku pa se je v naslednjih letih nadaljevala (Turk 1969, 1–2; Simčič n. d., 7). Pri tem je šlo predvsem za kazenske premostitve in politično preganjanje nezanesljivih ter za oblast nevarnih ljudi.

Sardinija je bila najbolj nezaželena in osovražena »destinacija«. Otok je bil oddaljen od celine, tako da je bil beg skoraj nemogoč: »Hoteli so jih pač izolirati od prebivalstva in redkokje v Italiji je bila taka izolacija, tudi brez posebnih nadzorstvenih ukrepov, tako popolna kot na Sardiniji.« (Sivec n. d., 7) Revne in oddaljene pokrajine južne Italije ter njenih otokov so bile za izolacijo politično sumljivih »tujerodcev« najprimernejše lokacije. V teh krajih namreč niso umirali samo zaradi težkega dela in mučenja, ampak tudi zaradi pomanjkanja hrane, slabih higienskih razmer in bolezni. To so bila tudi malarična³ območja, izpostavljena stalnim zavezniškim napadom. Zato ne preseneča, da je bilo največ pripadnikov posebnih bataljonov ravno na Sardiniji. Če izvzamemo kazenske konfinacije, so prvi naborniki na otok prišli avgusta 1940. Sledili so jim tisti iz pomladi 1941, jeseni 1942 in nazadnje pomladi 1943. Takrat naj bi na otok pripeljali okrog 7.000 pripadnikov bataljonov. Najprej so formirali skupine v zbirnih centrih v Pistoji, Arezzu in Piemontu (Asti). Na otok so bili najpogosteje pripeljani z ladjami, nekateri celo z manjšimi civilnimi letali. Že sama pot je bila po izkušnjah nekdanjih »Sardincev« nevarna, saj so bili na odprtem morju izpostavljeni bombardiranju zaveznikov (Ustni vir 1).

Čete so nosile številke od 223 do 448. Skupaj je bilo okrog 30 čet, ki so bile raztresene na različnih krajih od Cagliarija (pri čiščenju ruševin) do Palaua na severu otoka (pri delu v kamnolomih, cestah in podobno). Čete so štejele do 240 moških. Večja koncentracija bataljonov se je nahajala v mestu Alghero. Okrog samega letališča je bilo osem čet. Ocenjujejo, da je bilo na Sardiniji vsega skupaj okrog 15.000 Slovencev in Hrvatov. Poleg posebnih bataljonov so tu všteti še politični obsojenci in jugoslovanski vojni ujetniki (Vilhar in Klun 1969, 46).

Vojaki brez orožja so bili dodeljeni težkim fizičnim delom v pristaniščih, rudnikih in na letališčih. Kot »politično sumljivi« so bili podvrženi stalnemu vojaškemu nadzoru. Čeprav uradno imenovani posebni delavski

3 Za malarijo je zbolelo med 70 in 90 odstotkov moških. Okrog 400 posameznikov je za posledicami bolezni tudi umrlo (Troha 2006, 354).

bataljoni, so jim sami pravili kazenski (Ustni vir 1). Navadno so bili nastanjeni v kasarnah, zapuščenih šolskih poslopjih, v samostanih, barakah brez vode in stranišč ali kar pod šotori. Ležali so na golem lesu ali cementu z malo slame (Troha 2006, 354; Vilhar in Klun 1973a).

Mobilizacija v posebne bataljone, v našem primeru na Sardinijo, je potekala na različne načine in iz različnih razlogov. Nekateri so bili privedeni kot domnevni dezertjerji (Ustni vir 1), drugi so bili, kljub že odsluženemu vojaškemu roku, ponovno vpoklicani oziroma odvedeni neposredno izpred domače hiše: »[O]n [oče, ki je bil odpeljan] je okopaval krompir in so kar prišli italijanski vojaki in so ga iz njive kar pobrali, niti domov k ženi ni smel iti. Prišli so ga iskat na dom, prijeli za roke in ga odvedli ... na kaminon. Mama mu je hotela dati kaj za pot, vendar ji niso dovolili ... nismo vedeli, kam ga peljejo in če se bo vrnil domov.« (Ustni vir 3) Spet tretji so bili premeščeni iz redne italijanske vojske (Ustni vir 4). Pogosto je bil način novačenja povezan z nasilnim vpoklicem, ki je potekal ponoči po domovih. Odpeljani so bili v zbirne centre v Italiji in kasneje v živinskih vagonih nadaljevali pot do pristanišča oziroma letališča: »neznano kam, znašli smo se sredi morja« (Ustni vir 1). Svoje bivanje na otoku so dojemali kot internacijo: »Taborišče je bilo slabo urejeno; vode je bilo malo, stranišč pa sploh ne. Taka je bila higiena dvatisočletne laške kulture.« (Vilhar in Klun 1973a, 322)

3. »Uporniki« na otoku

Prebivalci otoka so pričakovali prihod »upornikov« (*ribellov*, kot so jim pravili), to je teroristov in brezbožnih komunistov. Kot najučinkovitejše orodje propagande so se izkazala naznanila v cerkvah, kjer so duhovniki napovedovali prihod banditov, nevarnih morilcev in razbojnikov, s katerimi niso smeli komunicirati. Sogovornik se je spominjal, da so ob prihodu morda res spominjali na bandite, saj so bili lačni, izmučeni od poti in umazani (Ustni vir 2).

Vendar kot se pogosto zgodi, človek ne deluje venomer v skladu s pravili. Med pripadniki posebnih bataljonov in domačini so se postopoma stakle vezi. Možje in fantje so radi peli v cerkvi ter pomagali kmetom na polju. Pogost pojav med četami posebnih bataljonov je bila ustanovitev pevskega zbora in glasba je bila pomemben dejavnik vzpostavljanja stikov z lokalnimi prebivalci (Kosmač 2010, 40). Z domačini so torej na različne načine prihajali v stik, kot na primer ob obisku gostilne na prosto nedeljo. Po prvotni skepsi domačinov so se zidovi postopoma le porušili in pogovor je stekel. Nekateri so tudi ugotovili, da imajo z lokalnim prebivalstvom sorodne po-

litične ideje. Kot je povedal sogovornik, so ob vprašanju, ali res »vse pobijajo«, pripadniki posebnih bataljonov odgovorili, da »le fašiste«. Očitno so imeli sorodna stališča, saj so tedaj stkali prijateljske vezi (Ustni vir 2).

Nekateri so širili tudi propagandno gradivo in uspeli priti v stik z antifašisti na otoku. Propagandne letake NOB so širili tisti, ki so zaradi izrednih razmer (bolezen ali smrt v družini) še uspeli domov na dopust (Smrekar 1965, 4–5). Ob vrnitvi so med pripadniki bataljonov širili omenjeni material in se politično organizirali (organizacija NOB):

V Pistoii je bila aktivno organizirana v V. četi bataljona, v tej četi je bilo nekoliko tovarišev, ki so bili že doma vključeni v OF in izvajali akcije. Bilo je tudi nekaj visokošolcev, ki so jih izključili Italijani iz univerz kot nezanesljive. Mnogo jih je prišlo iz zaporov, internacij in podobno. Ta skupina je imela velik vpliv na ostale tovariše. Organizirali so upor proti opravljanju dela in zaradi slabe hrane. Upor je uspel, razkačeni italijanski stražarji pa so hitro ukrepali. Organizatorje so razmestili na različne čete pod strožjo kontrolo (Stegu 1965, 2).

Cilji organizacije so bili širjenje propagande za narodnoosvobodilni boj (NOB), preverjanje morebitnih infiltrirancev, »špijonov« ter priprava za organiziran odhod v domovino ob kapitulaciji Italije. Kljub strogi cenzuri, aretacijah in inkarceracijah (Troha 2006, 354; Vilhar in Klun 1973), ki so sledile ob odkritjih gradiv ali upornih dejanjih, so tovrstne »majhne« zmage pomembno prispevale k občutku povezanosti, solidarnosti in odpora.

Razmere je oteževalo tudi domotožje. Edini stik z domačimi je predstavljala pisna korespondenca, ki je bila podvržena strogi cenzuri. Redka pisma, ki so prihajala iz domačih krajev, so bila natančno pregledana. Represija se je kazala tudi v tem, da so pisma, ki niso bila napisana v italijanskem jeziku, uničili (Stegu 1965, 3). Na čustva in občutke posameznikov je seveda močno vplivalo tudi javno trganje pisem, ki so bila napisana v slovenskem jeziku. V primeru odkritja neprimernih vsebin je prišlo tudi do sodnih procesov⁴ pred posebnim sodiščem. 3. februarja 1942 je v okviru sodbe št. 46 potekalo sojenje Ivanu Turku (v izvirniku Giovanniju Turcu), rojenemu 18. julija 1913 v Pulju. Kot vojak na Sardiniji je napisal pismo svojem. V njem je pisal o izgubah, ki jih je imel konvoj. Pismo je prestregla

4 V celoti naj bi bilo izvedenih 131 procesov proti Slovencem in Hrvatom s 544 obtoženci. Od teh jih je bilo 68 oproščenih, preostalih 476 pa je bilo obsojenih. Od 42 smrtnih obsodb, ki jih je izreкло posebno sodišče, jih je bilo 33 izrečenih za Slovence in Hrvate (Čermelj 1965, 310).

cenzura, na sojenju pa je bil oproščen. Na isti dan je bil v okviru sodbe št. 47 obsojen Rudolf Vilhar (v izvirniku Rodolfo Vilhar), rojen 10. aprila 1914 v Postojni. Avgusta leta 1941 je iz Sardinije pisal družini, da jim primanjkuje hrane ter da vsi upajo, da bo kmalu prišel »medved« (Sovjetska zveza), ki bo napravil konec vojni. Obsojen je bil na tri leta zapora (Aula IV 1970, 69). Doma pogosto niso vedeli, kje se možje ali očetje nahajajo. Iz redkih pisem so uspeli razbrati le, da so živi in lačni. V pismih so jih prosili za hrano in oblačila, ki pa pogosto niso prispela na cilj (Ustni vir 3).

Kot je znano, so bili pripadniki »posebnih bataljonov« zadolženi za gradnjo novih letališč, kopanje v rudnikih, čiščenje reliktoev potopljenih ladij v pristaniščih, nakladanje in razkladanje ladij, delo na solinah ter odstranjevanje ruševin (Vilhar in Klun 1969, 62). V spominih, ki so bili objavljena v letih po koncu vojne, so nekdanji pripadniki posebnih bataljonov opisovali življenjske razmere in delo na Sardiniji. Skupina mladoletnih fantov v 241. četi, ki je prišla na Sardinijo 30. maja 1943, je bila v mestu Golfo Aranci zadolžena za delo v pristanišču, in sicer za razkladanje cementa, gradbenega materiala, goriva in hrane z ladij. Tudi tisti, ki so bili bolni in neoporni, niso bili prikrajšani za težko delo. Avgusta leta 1943 so četo premestili v bližino mesta Palau, kjer so delali pri utrjevanju utrd, strelnih jarkov in cestnih zaprek (Žmitek 1973, 4). Izpostavljeni so bili različnim nevarnostim. Poleg napadov zaveznikov so bili z delom na malaričnih območjih ali rudnikih izpostavljeni različnim boleznim in zastrupitvam. Pogosti so bili primeri zastrupitve v rudnikih svinca, saj so tam kopali brez zaščitne opreme. Posledice so se kazale še nekaj let po koncu vojne. Kljub temu, da neposredno niso bili vključeni v spopade, so se pogosto srečevali s smrtjo. Bodisi so temu botrovali že omenjena bombardiranja zaveznikov in težaško delo ali malarija, podhranjenost in kazni (Ustni vir 1). Alojz Pavlin v svojih spominih piše, da je njegova četa kmalu po prihodu doživela »več bombardiranj. Imeli smo 7 mrtvih in mnogo ranjenih.« (Pavlin 1969, 1)

V redkih pismih, ki so prispela do domačih, se pogosto omenja lakota, slabe higienske razmere, pomanjkljiva oblačila in bolezni. Moji sogovorniki so kot hrano najpogosteje navajali mineštro (voda z malo olja in zelenjavo), kuhano v bencinskih sodih. V najhujših trenutkih pomanjkanja so si kuhali tudi travo ter jedli črviv prepečenec (Ustni vir 1 in 3). Nekateri bataljoni so za kosilo dobili »nekaj tople vode in perje od repe« (Ustni vir 2). Ampak kot so povedali: »[J]edli smo, ker če ne, bi bilo še slabše« (Ustni vir 1). Primanjkovalo je tudi pitne vode, saj je voda »smrdela in bila okužena, primerna komaj za umivanje nog« (Žmitek 1973, 6). Kuhanje je bilo pone-

kod prepuščeno bataljonom, vendar pogosto niso imeli česa kuhati. Včasih so za hrano prosili domačine, ki pa so tudi sami »trpeli hudo pomanjkanje in živeli v težkih razmerah« (Ustni vir 4), ali pa so jo ukradli bodisi kmetom (Ustni vir 2) bodisi v vojaških skladiščih. Redko so uspeli zbrati nekaj denarja in kupiti malo vina ali sira (Ustni vir 1). Sama kraja je bila tvegana in se je lahko končala tudi tragično: »[N]a vrtu so rasle pomaranče in je skočil [vojak] tja, da bi jih nabral. Videl ga je kmet in ga je ustrelil.« (Ustni vir 1) Zaradi pomanjkanja hrane je prihajalo tudi do uporov, ki so jim navadno sledile kazni in aretacije – celo proces pred vojaškim sodiščem in obsodbe na daljše zaporne kazni (Ditrich 1968, 1).

Živeli so v slabih življenjskih razmerah, nosili so stare in uničene uniforme brez vojaških zvezdic. Zaradi pomanjkanja higienskih pripomočkov (npr. mila) so bili »umazani, kar je povečalo nevarnost za uši«, čeprav so oblasti zatrjevale, da se nahajajo v »letoviščih« oziroma »campi di fortuna« (Ustni vir 1). Nasploh so jih v barakah, kjer so živeli, napadale uši, ste-nice in bolhe. Slabe higienske razmere in umazanija so botrovale številnim zdravstvenim težavam in okužbam. Najhujša bolezen, ki jih je pestila, pa je bila malarija, saj je bila velika večina čet nameščena na malaričnih območjih (Vilhar in Klun 1969, 77). V nekaterih četah le redkokdo ni zbolel. Pogostemu obolevanju sta botrovala slaba bolniška oskrba in pomanjkanje zdravil (kinin) (Kosmač 2010, 41). Kljub bolezni so tisti, sposobni za delo, le-to še naprej opravljali. Bolnišnice so bile večinoma oddaljene od taborišč, kjer so bili nastanjeni. V kolikor so potrebovali bolnišnično oskrbo, so se do tja odpravili sami. Vendar je tudi v bolnišnicah primanjkovalo prostora, zdravil, zato so bolniki pogosto ležali na tleh in niso prejeli zadostne zdravstvene oskrbe. Higienski standardi so bili ravno tako pomanjkljivi (Ustni vir 2; Smrekar 1965, 3; Nemec 1966, 6). Kot primer preživetja malarije navajam spomin Jožeta Bubniča, ki je bil s svojo četo nastanjen v mestu Porto Torres. Zaradi malarije in krvave griže je moral v bolnišnico v Sassari, kjer je bil skupaj z drugimi bolniki nastanjen na hodniku. Ležali so na golem cementu, edino pokrivalo je bila odeja. Kasneje je bil premeščen v sobo. Spominja se, da so najslabšim bolnikom dajali injekcijo z belo tekočino. Ti so kmalu umrli. Sam se je temu »zdravilu« uprl in uspel »izposlovati« kinin, s pomočjo katerega je tudi okreval (Bubnič n. d., 3). V vojnih razmerah je zdravil pogosto primanjkovalo, razširila pa se je tudi ilegalna trgovina. Zdravilo naj bi namreč oficirji prodajali civilistom, namesto da bi ga dajali bolnim »tujerodnim« vojakom (Perini 2004, 192–94). Sogovorniki

so pripovedovali o tem, da je zdravil primanjkovalo ali jim jih niso dajali. Preprodaje mi niso omenjali.

4. Kazni

Eno izmed hujših izkušenj »Sardincev« so predstavljale kazni. Omenila sem že kaznovanja zaradi uporov, povezanih s pomanjkanjem hrane ali širitvijo politično propagandnega gradiva. V pogovorih z nekdanjimi pripadniki posebnih bataljonov na Sardiniji ali pismih in poročilih, ki so hranjena v arhivu, se pogosto omenja prezirljiv odnos, verbalno (žalitve, poniževanja) in fizično nasilje: »z nami so ravnali kot z živino« (Ustni vir 4) ali »lepo nas niso gledali« (Ustni vir 1). Najverjetneje je nasilje najbolj prizadelo najmlajše, mladoletne, fante, ki so bili na silo odpeljani od doma: »V kolikor se kdo ni dosledno pokoraval poveljem oficirjev, so sledile klofute in brce. Z ozirom, da smo bili mladoletni so nad nami še bolj kruto izvajali svoje vojaške metode zatiranja, kot pa pri starejših generacijah« (Žmitek 1973, 4). Zaradi večjega učinka so bile kazni izvršene na javnih mestih. Za manjše prestopke so vojake privezali na drog (*al palo*) tako, da so jim roke zvezali visoko na drog. Kaznovani je moral pod žgočim soncem stati tudi po več ur. Pogosti so bili pretepi in druge oblike fizičnega nasilja. Kot se spominja moj sogovornik, so jih za kazen pretepali ter mučili, »da bi jih čim več umrlo« (Ustni vir 2). Zaradi prekrškov, kot so bili protesti zaradi lakote ali težkega dela, odklonitve dela, protesti zaradi nezaščitenosti pred malarijo ali neplačanega dela, so bili poslani tudi pred vojno sodišče (Ustni vir 1). Vojno sodišče za Sicilijo in Sardinijo je bilo ustanovljeno s posebnim dekretom. Obe pokrajini je Mussolini proglasil za »vojno območje«. Imenovanje teh dveh sodišč časovno sovpada z ustanovitvijo posebnih bataljonov, njuno delovanje pa sega še v čas po kapitulaciji Italije. Jeseni leta 1944 so sojenja potekala v glavnem zaradi zahtev pripadnikov posebnih bataljonov po priključitvi k NOV (AULA IV 1970, 13). Aretacije zaradi odprtega izražanja političnih stališč so se nadaljevale tudi po italijanski kapitulaciji, kar so »Sardinci« doživljali kot hudo krivico. Pred vojaško sodišče sta prišla Janko Koren in Viktor Turjan iz 340. čete. Njuna četa je nekega oktobrskega večera leta 1943 organizirala shod z jugoslovansko zastavo. V pivnici, kjer so priredili govor in krst zastave, je vdrl komandant čete s podoficirji. Še isto noč sta bila skupaj z enim italijanskim podoficirjem (antifašistom) pripadnika čete aretirana. Sojenje je potekalo na vojaškem sodišču v Cagliariu, kjer so bili obsojeni na leto zapora na otoku Asinara (Koren 1968, 1–3; Turjan 1969, 1–6).

Kot kaže navedeni primer, kapitulacija ni realizirala pričakovanj. Pripadniki posebnih bataljonov so še naprej ostali italijanski vojaki pod italijansko komando: »V imenu zavezništva in v smislu fašističnih predpisov so še naprej gonili na težaško delo od lakote in bolezni obnemogle posebne delavske čete.« (Vilhar in Klun 1969, 102) Italijanska vojska je namreč postala zavezniška in vključitev v partizane je veljala za dezerterstvo. Najtežji prehod v NOV je bil ravno za »Sardince«, ki so z otoka prišli le težko. Okrog 6.000 jih je na otoku ostalo pod italijansko vojaško upravo, kar so doživljali kot hudo krivico. Kasneje so bili premeščeni na Korziko in v južno Francijo. Domov so se pripadniki »slovanskih čet« vrnili v štirih skupinah konec oktobra in novembra leta 1945. Iz zaporov na Sardiniji pa so se nekateri vrnili šele leta 1947 (Kavrečič 2004).

Zaključek

Po koncu internacije in vojne se je o izkušnjah v posebnih bataljonih oblikoval kolektivni spomin (Perini 2004, 20), ki se je »prilagodil« tedanjemu družbenopolitičnemu kontekstu (Passerini 2008; Thompson 2006; Rožac Darovec, 2006). Pripadniki posebnih bataljonov so se vrnili v novo politično okolje, v povojno, novo Titovo Jugoslavijo. Zaradi tega so bili mnogi spomini napisani v socialističnem duhu, prežeti s spominom na zmagovite partizanske heroje. Vendar je vsak posameznik internacijo doživljal na svoj način. Vsak sogovornik je povedal oziroma posredoval svojo zgodbo, svoje razumevanje dogodkov in spominjanje življenjske izkušnje v posebnih bataljonih. Objavljeni spomini, pisma in poročila, ki so nastala po vojni, so odraz takratnega političnega in družbenega ustroja, vendar se v njih ravno tako zrcalijo osebna izkušnja, strah, trpljenje in nenazadnje človekova iznajdljivost in preživetvena moč. Ob zavedanju, da je spomin tisti, ki selekcionira dogodke in jim pripiše zgodovinski pomen (Portelli 2006, 36), se za konec sklicujem na Luiso Passerini, ki pravi, da »poglavitnega načela pri interpretaciji virov ustne zgodovine ne gre iskati v presojanju, ali so kredibilni, temveč v zgodbi sami« (v Rožac Darovec 2006, 462). Zato me je pri raziskovanju zanimal predvsem spomin nekdanjih »vojakov« na njihovo težko življenjsko izkušnjo.

Viri in literatura

Ustni viri

Ustni vir 1: Ilirska Bistrica, 2004, transkripcijo intervjuja hrani avtorica.

Ustni vir 2: Koper, 2004, transkripcijo intervjuja hrani avtorica.

Ustni vir 3: Ajdovščina, 2004, transkripcijo intervjuja hrani avtorica.

Ustni vir 4: Dolina, 2004, transkripcijo intervjuja hrani avtorica.

Arhivski viri

Pokrajinski arhiv Koper

SI PAK 349: Pokrajinski arhiv Koper, Zbirka dokumentov prekomorskih brigad, 349, škatla 41, mapa 41.1.

Ditrich, 1968: Ditrich Luce, pismo Doljaku, napisano 12.11.1968 v Postojni, 1.

Koren, 1968: Koren Janko, Pismo Srečko Vilharju, napisano 15.11.1968 v Kobaridu, 1–3.

Turjan, 1969: Turjan Viktor, Pismo Srečko Vilharju, napisano septembra leta 1969 v Ljubljani, 1–6.

Turk, 1969: Turk Viljem, Šestdesetletnik, zapisal Klun Albert, 5.2.1969, 1–2.

Žmitek, 1973: Žmitek Zdravko, ob sodelovanju Jelačin Ivana in Ižanc Jožeta, Tudi 16-letnim mladeničem fašizem ni prizanesel, napisano 13.9.1973 v Postojni, 1–10.

SI PAK 349: Pokrajinski arhiv Koper, Zbirka dokumentov prekomorskih brigad, 349, škatla 41, mapa 41.2.

Bubnič, b.d.: Bubnič Jože, Spomini na Sardinijo, nedatirano, 1–10.

Kralj, b.d.: Kralj Janko, Kratek opis političnega udejstvovanja primorskih Slovencev in Istranov v italijanskih kazenskih bataljoni (bataglione speciale) na Sardiniji in pozneje v sestavu sedme ameriške armade v južni Franciji, nedatirano, 1–10.

Nemec, 1966: Nemec Rafael, 234. četa, napisano 20.12.1966 v Novi Gorici, 6–11.

Pavlin, 1969: Pavlin Alojz, Moji spomini na Sardinijo, Korziko in Južno Francijo, napisano 9.2.1969 v Lokah, 1–7.

Simčič, 1969: Simčič Leon, Vojni spomini 1943–1945, napisano 8.3.1969 v Novem mestu, 1–18.

Sivec, b.d.: Sivec A., Slovenski vojak na Sardiniji leta 1925, 1–7.

Smrekar, 1965: Smrekar Zdravko, Moja pot v »bataglione speciale«-kazenski bataljon, napisano 17.8.1965 v Postojni, 1–8.

Stegu, 1965: Stegu Alojz.

Literatura

- AULA IV. 1970. *Vsi procesi proti Slovincem in Hrvatom ter drugim antifašistom iz Julijske krajine pred fašističnim posebnim tribunalom 1927–1943 (Brez procesov pred italijanskimi vojaškimi sodišči)*. Trst: Založništvo tržaškega tiska.
- Čermelj, L. 1965. *Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Kacin-Wohinz, M. 1990. *Prvi antifašizem v Evropi: Primorska 1925–1935: bazo-viškim žrtvam ob 60. obletnici*. Koper: Lipa.
- Kavrečič, P. 2004. »Posebni bataljoni na Sardiniji.« Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani.
- Kosmač, M. 2010. »Upornišтво primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov v »posebnih bataljonih« od junija 1940 do 8. septembra 1943.« Diplomsko delo, Univerza na Primorskem.
- Kosmač, M. 2013. »Življenje in strategije preživetja Primorcev v 'posebnih bataljonih'« *Acta Histriae* 21 (1–2): 57–74.
- Passerini, L. 2008. *Ustna zgodovina, spol in utopija: izbrani spisi*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Perini, S. 2003. *Battaglioni speciali: 40–43*. Trst: VZPI; Opčine: SKD Tabor.
- Perini, S. 2004. *Battaglioni speciali = Slav company = Posebni bataljoni: 1940–1945*. Opčine: Slovensko kulturno društvo Tabor, Knjižnica Pinko Tomažič in tovariši; Trst: VZPI.
- Portelli, A. 2006. »What Makes Oral History Different.« V *The Oral History Reader*, 2nd edition, ur. R. Perks in A. Thomson, 32–42. London; New York: Routledge.
- Rožac Darovec, V. 2006. »Metodološki in teoretični problemi ustne zgodovine.« *Acta Histriae* 14 (2): 447–67.
- Širok, K. 2010. »Raziskovanje življenjskih pripovedi v obmejnem prostoru. po-glavja o naraciji, intersubjektivnosti in kolektivnem spominu.« *Glasnik SED* 50 (1, 2): 13–18.
- Thompson, P. 2006. »The Voice of the Past: Oral History.« V *The Oral History Reader*, 2nd edition, ur. R. Perks in A. Thomson, 25–31. London; New York: Routledge.
- Troha, N. 2006. »Slovenci in Hrvati v 'slovanskih četah' na Sardiniji, Korziki in v južni Franciji (1944–1945).« *Prispevki za novejšo zgodovino* 46 (1): 351–62.
- Vilhar, S., in A. Klun. 1969. *Narodnoosvobodilni boj Primorcev in Istranov na Sardiniji, Korziki in južni Franciji*. Nova Gorica: Knjižica NOV in POS.

Vilhar, S., in A. Klun. 1973a. *Po poteh Sardincev*. Ljubljana: Partizanska knjiga; Koper: ČZP Primorski tisk.

Summary

»We were without weapons, only a shovel and a pick.«

Special battalions in Sardinia before the Italian surrender of 1943.

The paper discusses the so-called "special battalions" of the Italian army, which were stationed on the island of Sardinia. The period before the surrender of Italy will be taken into consideration. The methodological approach is going to be based on oral history interviews (a testimony collection) and the analysis of the so-called ego documents (memoirs, diaries, letters) written after the war and kept in the Provincial Archive of Koper. In this context, I am particularly interested in the experience of former members of the battalions, their recruitment and the problems they faced in Sardinia (hunger, poor hygiene conditions, illnesses, and punishments), as well as their contacts with the locals and the loved ones at home. The memory of the former members of the battalions was at the forefront of my interest and the way they remember their experiences is the main topic of the paper. After the war, some of the members of the former battalions also wrote their memories in the form of reports or letters, which are also studied. In addition to the mentioned sources, relevant scientific literature will be analysed.